

ŞAH İSMAYIL XƏTAINİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINDA SAĞLAM HIYAT TƏRZİNİN YERİ

Kamil insanın harmonik və hərtərəfli inkişafı üçün bədən hərəkətlərinin, fiziki mümarisələrin və oyunların əhəmiyyətini zəruri şərt sayan böyük fəzilət və kamal sahibi, üləma şairimiz bütün bu komponentlərin vəhdətdə aparılmasının zəruriliyini göstərirdi. Xətainin fikrincə, gözəl zahiri görkəmi olan, qıvraq bədənli, möhkəm əzələli, sağlam cüssəli, ahəngdar inkişafı hər hansı bir insan, həm də iti fəhmi, yetkin düşüncəsi, parlaq təfəkkürü, dərin zəkası, yüksək ədəb və mərifəti, səbatı, təmkini, bir sözlə, mənəvi-əxlaqi cəhətdən hərtərəfli inkişaf etmiş bir şəxsiyyət kimi təşəkkül tapır. Şairin təbircə desək, daxili və zahiri aləmi bir-birini tamamlayan, ruhən və cismən eyni müstəvidə formalaşan fərdlər onun şedevr əsərlərində də aydın əks olunmuşdur. Xətai “Ey gözü nərgiz, yüzü gültək, boyu sərv-i-rəvan”, “Güləndə dişlərin ağzında... Sədəf içindəki dürdanədir”, “Kırpigü, oxu qaşları peyvəstə yay olanda” və s. kimi gümrəh, sağlam, simmetriyalı vücut, dürüst, ahəngdar antropoloji bədən quruluşuna, qıvraq əzalara, qəşəng və yaraşlıq simaya malik insan birmənəli olaraq fiziki-cismani yetkinliyin, sağlamlığın təzahürü kimi dəyərləndirilir.

Həmişəyaşar poeziyasında dünyanın ən gözəl, ən nəcib, ismət və iffətdə, həya və nəciblikdə alternativ olmayan qənirsiz türk xanımlarının əsrarəngiz, füsunkar gözəlliklərini – qədd-qamət, sərv-i-rəvan, sərv-i-güləndam, qəddi-şüman, sidrə-boy, süvari-boy, sərv-qədd və s. kimi yaraşlıq, habelə onların boy-buxunununu, sir-sifətini, fiziki gözəlliyini tərənnüm edən şair, həm də təkrarsız zahiri gözəllikləri-pərisifət, ahu gözlü, xunxar gözlü, nərgiz gözlü, hilal qaşlı, zülmət saçlı, zülfü sümbül, zülməti-zülf, ay camallı, ay çöhrəli, günəş üzvlü, hüsnü-camal, xətti-rüxsar, lalərix, lalə üzvlü, xəttü-xali, mərcan ağız, dişləri gövhər, dişləri dürdanə, inci dişlər, sədəf dişlər və s. kimi bir-birindən dərin mənəli ifadələr işlədərək bir sıra bədii təsvir vasitələrindən, təşbehə, istiarəyə, mübaligələrə söykənən məcazlardan yüksək poetik ustalıqla faydalanaraq ruhən və cismən həmahəng, fiziki cəhətdən kamil, ahəngdar, sağlam insan obrazı yaratmışdır.

Bütün bunlara rəğmən şair insanın estetik gözəlliyinə sağlamlığın və fiziki inkişafın əsas arqumenti kimi dəyər verir:

Ey gül yanağlu, qəddinə sərv-i-rəvan derəm...

Kırpiklərin oxunavü qaşın, kəman derəm...

Qəddin qiyamə gəlsə, qiyamət nişanıdır...

Fəttan gözüne fitneyi axır zaman derəm (1, 255).

Haqlı olaraq renessans dövrünün mütəfəkkirləri bir qayda olaraq ahəngdar və hərtərəfli inkişaf etmiş insanı gözəlliyin ali təcəssümü hesab etmişlər. Bu da bir həqiqətdir ki, bədən tərbiyəsi hərəkətləri, fiziki tapşırıqlar, hərəkəti vərdişlər sistemli, planlı, mütəmadi icrası sayəsində məhz harmoniya, qıvraq vücut, yaraşlıq gövdə, tənəsüblük və s. yanaşı, eyni zamanda bir sıra iradi-mənəvi komponentlər də formalaşır. Gözəl insan həm də mətin və cəsur olur. Və fiziki keyfiyyətlər də bu prosesdə bilavasitə həmin işə yaxın yardımçı olur. Çox haqlı olaraq dahi rus ədibi, böyük humanist M.Qorki mətin və gözəl insanları poetik dildə ifadə edərək yazırdı ki, biz cəsurların çılğınlığına nəğmələr oxuyurduq. Xətaiyə qədər hələ qədim folklorumuzda, klassik poeziyamızda insanın mənəvi və fiziki gözəlliyi geniş tərənnüm edilmişdir:

Heç sənə tək görmədim bir dilbəri-huri pəri,

Sərv boylu, lalə üzvlü, gönçə ləb, məh peykəri...

Eşiqin rizvan, özün huri, cəmalındır pəri,

Rüxlərin cənnət, boyun tuba, dodağın kövsəri (1, 356).

Şair qənirsiz türk pərisinin füsunkar gözəlliyi önündə heyrətini heç cürə gizlədə bilməyərək, onun ilahi yaraşığı, tanrı gözəlliyi qarşısında səcdə etdiyini bir daha bəyan edir:

Sən ey türki-pəri dilbər, əcaib süni-yəzdansan,

Görəldən bərlü rüxsarın sözü Allahu əkbərdir (1, 337).

Xətai yalnız haqq və ədalətdən, vətənsəverliyin, mərdlik və qəhrəmanlığın deyil, həm də eşq, sevgi, məhəbbət gözəlliyi barədə yazdığı aşiqanə şeirləri ilə yanaşı, bənzərsiz yurdumuzun heyretətamiz, ecəzkar təbiətini və onun qəribəliyini də sonsuz ilhamla vəsf etməkdən yorulmurdu. Poeziyasında həm də məğrurluq və gözəllik carçısı kimi iz qoymuş şair 18 yaşında qələmə aldığı “Dəhnamə” əsərindəki “Baharın tərifi” hekayətində insan sağlamlığının qorunub möhkəmləndirilməsinə zəmin yaradan fiziki tərbiyənin mühüm vasitələri kimi təbii amillərin – hava, su, günəş, torpaq və s. roluna xüsusi diqqət yetirir:

Qış getdi, yenə bahar gəldi,

Gül bitdivü laləzar gəldi.

Quşlar qamusu fəğanə düşdü,

Eşq odu yenə bu canə düşdü.

Yer göydü qəbəyi-xizrpuşan,

Cümlə dilə gəldi ləbxamuşan.

Sərvin yenə tutdu damənin su,

Sərv üstə oxudu faxtə gu-gu.

Qönçə dəhəni çəməndə xəndan,

Gülməkdən ənar açıldı dəndan.

⁵³ BDU, f.ü.e.d., professor

*Bülbül oxudu sifati-hicran,
Dəryada dur oldu əbri-neysan.
Durna uçuban həvayə düşdü,
Laçın oluban obayə düşdü (3, 10).*

Təbiətin füsunkar gözəlliklərindən doymayan sərkərdə-şair qəlbə məcun olan, ona gümrahlıq, xoş ovqat, ruh oxşayan əsrarəngiz aləmdən dərin zövq alır. Şair ceyran, cüyürlərlə bol olan çöllərin, şəfa qaynaqları çağlayan bulaqlarla dolu olan başı qarlı dağların, barlı-baratlı zəngin flora və faunalı, çay və göllərin məskəni olan Azərbaycan adlı Vətənin övladı olduğundan iftixar duyur. Vurğunu olduğu Azərbaycanın ilıq iqlimli yazını, laləzar çəmənlerini, yaşıl ormanlarını, laləli-sümbüllü zəmi-tarlalarını, bol sulu çaylarını, bərəkətli meyvəli bağlarını, qövsü-qüzehli qarlı dağlarını, keçilməz gədiklərini (aşırımların), mavi ənginliklərini, habelə hər bir quşun, heyvanın, gülün, ocağın füsunkar gözəlliyini, onların canlı təbiətə məlhəm olmasını yüksək poetik ustalıqla tərənnüm edir:

*Quş beççələri ünü yuvadən,
Məktəb ünü gəlür həvadən.
Boyandı zəmin həzar rəngə,
Övraqi-şəcər də təngə-təngə.
Neylufər açıldı suya girdi,
Pirahənini başına bürüdi,
Çinar əlini çü rəqsə açdı,
Gül xırda zərin şabaşə saçdı.
Çaylar bulandı, yıxdı arxın,
Bağlar ağacı göyərti şaxın.
Gilas ağacı dibində mahüm,
Çün mah idi dər miyani-əncüm.
Yüz dürlü qəba geyib çəmənələr,
Ağ donunu geydi yasəmənələr.
Şax üstə sükkufeyi-şəcərlər,
Sirabi gülün yüzündə abi,
Nərgis oturur gözündə xabi...(2, 64)*

Xətai yurdumuzun gözəl coğrafi iqlimini, sadə təbiətini, bol sulu çay və göllərini, başı ağ örpəkli dağlarını, kəklik avazlı şişman yalçın qayalarını, torağayı nəgməli, lalə tək qızarmış gül-çiçəkli otlalarını, bağ-bağathlı düzlərini, inci ormanlarını təsvir edərkən qəflətən cəngavərlik hissi ilə cuşa gəlir, cəngə atılır. Bunu hökmdar-şairin bir sıra misralarında da duymaq çətin deyildir. Məsələn: “Düşmən qanı tək qızardı hər su...” deyən şair, geniş çəmənlikdə başdan-başa qızaran lalənin al-qırmızı rəngini düşmən qanı ilə müqayisə edərək poeziyada ecazkar bir metafora yaratmışdır.

Əsərin digər parçasına nəzər saldıqda eşq yolunda, məhəbbət uğrunda əzab-əziyyətlərə tab gətirmək, inadkarlıq göstərmək, sevginin cəfalarına dözmək, lazım gəldikdə hünərli olmaqdan danışarkən, o, yenə bu sahəni döyüş meydanına bənzətməklə bədii təsvir vasitəsi ilə məcaz formasında müraciət edir:

*Çin ləşgərini dağıtdı zülmət,
İslam çərisin etdi dəvət (2, 155).*

“Dəhnamə”də füsunkar Azərbaycan təbiətinin bütün rəngarəngliyi canlanır. Hətta tərkib hissələri ərəb-fars sözləri ilə adlansa da, bu varlıq cismən Azərbaycandır. Budur “Dəhnamə”dəki Azərbaycan florası: gül, lalə, süsən, novruzgülü, bənövşə, neylufər, yasəmən, nərgiz, sirabi gül, göy sünbül, quzu qulağı, təkəsəqqallı, sərvi, ənar, alma ağacı, giləs ağacı və s. terminlərdən istifadə edən şairin yüksək poetik boyalarla tərənnümü heyrət doğurur:

*Cular axıdır çəməndə hər su,
Nərgiz gülünüün gözündə uyxu,
Lalə oturur başında tacı,
Heç sərviyə yoxdur ehtiyacı.
Sümbül daramış saçın, başanə,
Ənbər qoxusun qılır fəşanə...(3, 10)*

Budur yenə orada Azərbaycanın ecazkar faunası: sərçə, siğırçın, göyərçin, bülbül (həmçinin əndəlib), tuti, qumru, qu, turac, faxtə, qaz, uqab, sona, kəklik, bayquş, çalağəzal, murçın, cırə, nərgə, zəmbur, mur, ahu, keyik, gəzal, dağ buğası və s. parlaq təsvirini görürük:

*Ötgin quşu köçdü, qıldı pərvaz
Düravü üqabü qurqura, qaz
Murçını çürəvi nərgə, sona,
Yaydı qanadın ki, gölə qona.
Kəklik gülər idi dağda qah-qah,
Bayquşlar oxurdu “li məallah”...
Dəylər tülədi, buraxdı yalı,
Kişnər çalağan qulun misali.*

*Quzladı qoyun, töküldü döllər,
Yaylaq həvəsini qıldı ellər (3, 11).*

Əsərdə bahar fəslinin bütün lətafəti öz parlaq əksini tapır. Tanrının təbiətə bəxş etdiyi onu zinyətləndirən gözəl güllərin, quşların, heyvanların-qızılgül, qönçə, bənövşə, yasəmən, lələ ilə güllər və çiçəklər; bülbül, faxta, turac, qumru, tuti, pərvanə, zəmbur, durma, göyərçin, kəklik, çalağan ilə quşlar və böcəklər; habelə ahu, daylar, geyik, qəzal, qulun, qoyun, quzu, dağbuğa və s. heyvanların hər birinin ayrı-ayrılıqda adını çəkir:

*Quşlar yuvadan uçurdu bala,
Ahu yenə süd verir qəzala.
Çıxdı günəşə yer əjdahası,
Buyuzunu saldı dağ buğası.
Hər bir çiçək üstə qondu zənbur,
Dövşürməyə çıxdı danəsin mur.
Hər şey günəşə qurutdu yaşın,
Qövs-i-quzeh açdı tər qumaşın...*

*Yarpağı ağaclar üstə lərzan,
Kimisi çü tir, kimisi peykan (3, 11).*

Şair "Bahariyyə"də Vətənimizin təbiətinə xas olan bütün sərvət və zənginliklərini bizə xatırlatmaqla, həm də qeyrətli, ötkəm, hünərli igidlər tərbiyə edən çoxsaylı məğrur qazilər yetişdirən türk səltənətinin vüqarlı övladı olduğu üçün dərin qürur hissi keçirir.

Xətəinin yüksək poetik boyalarla nəzmə çəkdiyi incə ruhlu şeirlərində xalqımızın bayram, mərasim, ənənə və ayınlərə qədərincə yer ayırmışdır. Fövqəlbəşər sərkərdə və azman şairin qələmə aldığı "Dəhnamə" əsərində baharın təfsirinə həsr olunmuş "Bahariyyə" başlıqlı hekayətində yazın gəlişi ilə novruzun üst-üstə düşməsinə qəzəllərinin birində belə açıqlayır:

*Mövsümi qış getdi dövrü-bahar oldu yenə,
Məclisi-gəstə əcaib ruzgar oldu yenə.
Saqiya, vəqti-tərəbdir, əldə dutgil cami-mey,
Kim, bənöfşə məst olub, nərgis xumar oldu yenə.
Mövsümi-gül gəldi, gül-gülşən bəzəndi bəzm üçün,
Bağü səhra cümlə yeksər laləzar oldu yenə.
Gəldi novruzü baharü eydü, dövrü-dustkam,
Yar əli tək yer yüzü nəqşü nigar oldu yenə... (1, 322)*

Dünyanın əsrarəngiz dilbər guşələrindən olan yurdumuzun füsunkarlığından bəhs edən şair göstərir ki, yazın gəlişi bütün təbiəti canlandırır, ruhlandırır, dirçəldir, insanların qəlbini rıqqətlə doldurur, şən əhval-ruhiyyə, xoş ovqat yaradır. Şah İsmayıl azman bir təbib kimi bütün bunların insanın səhhətinin yaxşılaşmasına kömək edən başlıca amil olduğunu vurğulayaraq bir daha qeyd edir ki, Novruzun "Mövsümi qış"ın getməsi, "mövsümi-növbahar"ın gəlməsi zamanına düşdüyünü bildirir (1, 322).

Böyük sərkərdə-şairimizin keşməkeşli həyatı sağlam yaşam tərzinə ciddi əməl etməsi ilə sıx bağlı olmuşdur. Böyük savaşı meydanlarında qazandığı uğurların mühüm bir səbəbi onun zərərli vərdislərdən daim çəkinməsi, fiziki məşqlərə üstünlük verməsi və təbii amillərdən qədərincə istifadə etməsidir. Bunlar barədə həm tarixi faktlarda, həm də şairin çoxşaxəli yaradıcılığında rast gələ bilərik.

Ədəbiyyat

1. Xətai Ş.İ. Əsərləri, 2 cildə, I c., Bakı: Azərəşr, 1975.
2. Xətai Ş.İ. Əsərləri, 2 cildə, II c., Bakı: Azərəşr, 1976.
3. Xətai Ş.İ. Dəhnamə. Bakı: Gənclik, 1977.

XÜLASƏ

Məqalədə Şah İsmayıl Xətəinin həyat və yaradıcılığında fəvqəlbəşər sərkərdə və qüdrətli bir pəhləvan kimi yetişməsində sağlam həyat tərzinin əlahiddə rolu göstərilir. Müəllif dahi şairimizin poeziyasında füsunkar ölkəmizin əsrarəngiz gözəlliyindən, onur bu ecazkar füsunkarlığından qədərincə bəhrələnməyi sağlam yaşam tərzinin əsas meyarı kimi təqdim edir. Şairə görə, insanın sağlam və gümrah böyüməsində, onun uzunömürlülüyündə, hər şeydən öncə, şəxsiyyət tək təşəkkül tapmasında sağlam yaşam təzi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: fiziki hərəkətlər, fiziki yetkinlik, iradi-cismani yetkinlik, gigiyenik amillər, təbii amillər

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova